

УДК 902.904 (574)
МРНТИ 03. 41.91

<https://doi.org/10.52967/akz2025.3.29.106.117>

Символдық бейнеден белгілік жүйеге: Қазақ Алтайындағы «ойықты» тастарды зерттеу тәжірибесі

© 2025 ж. Самашев С.Қ.

Keywords: cupules, symbolic signs, proto-sign system, Bronze Age, Early Iron Age

Түйін сөздер: ойықтар, символдық белгілер, прото-белгілер жүйесі, қола дәуірі, ерте темір дәуірі

Ключевые слова: лунки, символические знаки, протознаковая система, бронзовый век, ранний железный век

Samat Samashev¹

¹PhD, State Historical and Cultural Museum-Reserve “Berel”, village Zhambyl, Katon-Karagay district, East Kazakhstan region, Kazakhstan.

ORCID: [0000-0003-3450-3629](https://orcid.org/0000-0003-3450-3629) E-mail: ssamashev@gmail.com

From Symbol to Sign: Cupules on Stones of the Kazakh Altai (Based on Research Experience)

For the first time, on the Saryzhon hill (Kazakh Altai), a unique object has been recorded: a stone whose surface is covered with more than 300 cup-shaped depressions. Provisionally dated to the Bronze Age, this stone is a rare find for the archaeology of Kazakhstan. Its structure and the arrangement of the cupules suggest the existence of a special calendrical-ritual practice, reflecting the origins of the visual-symbolic tradition of the region's ancient nomads. Similar depressions are also known from the sanctuaries of Akbauyr, Dolanaly, and other regions. Comparison of these sites makes it possible to regard them as a proto-symbolic foundation from which systems of tamgas, pictograms, and petroglyphic scenes could have developed at a later time. The systematic nature and morphology of the cupules in a sacred context indicate their intentional character: they were deliberately made and apparently served specific functions. Comparison with analogies from Altai, Zhetysu, the Tien Shan, and Eastern Europe demonstrates the existence of a broad Eurasian tradition of employing such marks in the sacred sphere. Their frequent presence on cult-related objects underlines their importance in the culture of the early inhabitants of the steppe. Like other monuments of the pre-literate era, stones with cupules offer the possibility of reconstructing early communicative codes, which later transformed into the archaic sign systems of nomadic societies.

Source of funding: The work was carried out within the framework of program-targeted funding by the Committee of Culture of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan for 2023–2025 (Project IRN BR22082478).

For citation: Samashev, S. 2025. From Symbol to Sign: Cupules on Stones of the Kazakh Altai (Based on Research Experience). *Kazakhstan Archeology* 3 (29), 106–117 (in Kazakh).

DOI: [10.52967/akz2025.3.29.106.117](https://doi.org/10.52967/akz2025.3.29.106.117)

Самат Қайроллаұлы Самашев¹

¹PhD, «Берел» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, Шығыс Қазақстан облысы, Катонқарағай ауданы, Жамбыл ауылы (Қазақстан)

Символдық бейнеден белгілік жүйеге: Қазақ Алтайының «ойықты» тастары

Мақалада Қазақ Алтайындағы Сарыжон жотасынан табылған, бетінде 300-ден астам тостағанша тәрізді ойықтар қашалған тас ерекше нысан ретінде сипатталған. Алдын ала болжам бойынша, қола дәуіріне жататын бұл ескерткіш Қазақстан археологиясы үшін бірегей олжа. Ескерткіштің құрылымы мен бетіндегі ойықтарының орналасу тәртібі Қазақ Алтайы ежелгі көшпелілерінің визуалды-символикалық дәстүрлерінің бастауында тұрған ерекше күнтізбелік-ғұрыптық тәжірибенің болғанын меңзейді. Ұқсас ойықтар осы өңірдегі

Ақбауыр, Доланалы тәрізді киелі орындардан және басқа да аймақтардан белгілі. Бұл ескерткіштерді салыстырмалы тұрғыда қарастыру ойықтардың кейінгі дәуірлерде қалыптасқан таңба, пиктограмма және петроглифтік сюжеттер тәрізді белгілер жүйесіне түпнегіз болған деп пайымдауға мүмкіндік береді. Ойықтардың жүйелілігі мен сакралды кеңістіктегі морфологиясы олардың арнайы жасалғанын және нақты қызметтік мәнге ие екенін көрсетеді. Алтай, Жетісу, Тянь-Шань және Шығыс Еуропадағы ұқсас нысандармен салыстыру мұндай белгілердің Еуразия кеңістігінде кең таралған тұрыптық тәжірибенің бір бөлігі болғанын дәлелдейді. Олар культтік сипаттағы бұйымдарда жиі кездескендіктен, дала кеңістігін мекен еткен көне қауымдардың мәдениетінде маңызды рөл атқарғанын көрсетеді. Жазу пайда болғанға дейінгі дәуірдің басқа да археологиялық ескерткіштері сияқты, ойықты тастар да көшпелі қоғамдардың таңбалық жүйесіне айналған ежелгі коммуникативтік кодтарды қайта жаңғыртуға мүмкіндік береді.

Қаржыландыру көзі: Мақала Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі Мәдениет комитетінің 2023–2025 жылдарға арналған бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру шеңберінде, ЖТН № BR22082478 жобасы аясында дайындалды.

Сілтеме үшін: Самашев С.Қ. Символдық бейнеден белгілік жүйеге: Қазақ Алтайының «ойықты» тастары. *Қазақстан археологиясы*. 2025. № 3 (29). 106–117-бб.

DOI: [10.52967/akz2025.3.29.106.117](https://doi.org/10.52967/akz2025.3.29.106.117)

Самат Кайроллаевич Самашев¹

¹PhD, Государственный историко-культурный музей-заповедник «Берел», с. Жамбыл, Катонкарагайский р-н, Восточно-Казахстанская обл., Казахстан

От символа к знаку: камни с лунками Казахского Алтая (из опыта исследований)

В статье представлен уникальный объект, выявленный на сопке Сарыжон (Казахский Алтай): камень, поверхность которого покрыта более чем 300 чашевидными углублениями. Предварительно датированный эпохой бронзы, этот камень является редкой находкой для археологии Казахстана. Его структура и расположение углублений наводят на мысль о существовании особой календарно-ритуальной практики, отражающей истоки визуально-символической традиции древних кочевников региона. Подобные углубления известны также в святилищах Акбауыр, Доланалы и других регионах. Сравнение этих памятников позволяет рассматривать их как протознаковую основу, из которой в более позднее время могли развиваться системы тамг, пиктограмм и петроглифических сюжетов. Системность и морфология углублений в сакральном контексте указывают на их осмысленный характер: они были нанесены целенаправленно и, по-видимому, выполняли определённые функции. Сопоставление с аналогами Алтая, Жетысу, Тянь-Шаня и Восточной Европы демонстрирует существование широкой евразийской традиции использования подобных знаков в сакральной сфере. Их частое присутствие на предметах культового назначения подчёркивает значимость в культуре ранних обитателей степного пространства. Подобно другим памятникам дописьменной эпохи, камни с лунками открывают возможность реконструировать ранние коммуникативные коды, которые в дальнейшем трансформировались в архаические знаковые системы кочевых обществ.

Источник финансирования: Работа выполнена в рамках программно-целевого финансирования Комитета культуры Министерства культуры и информации Республики Казахстан на 2023–2025 гг., ИРН проекта № BR22082478.

Для цитирования: Самашев С.К. От символа к знаку: камни с лунками Казахского Алтая (из опыта исследований). *Археология Казахстана*. 2025. № 3 (29). С. 106–117 (на каз. яз.).

DOI: [10.52967/akz2025.3.29.106.117](https://doi.org/10.52967/akz2025.3.29.106.117)

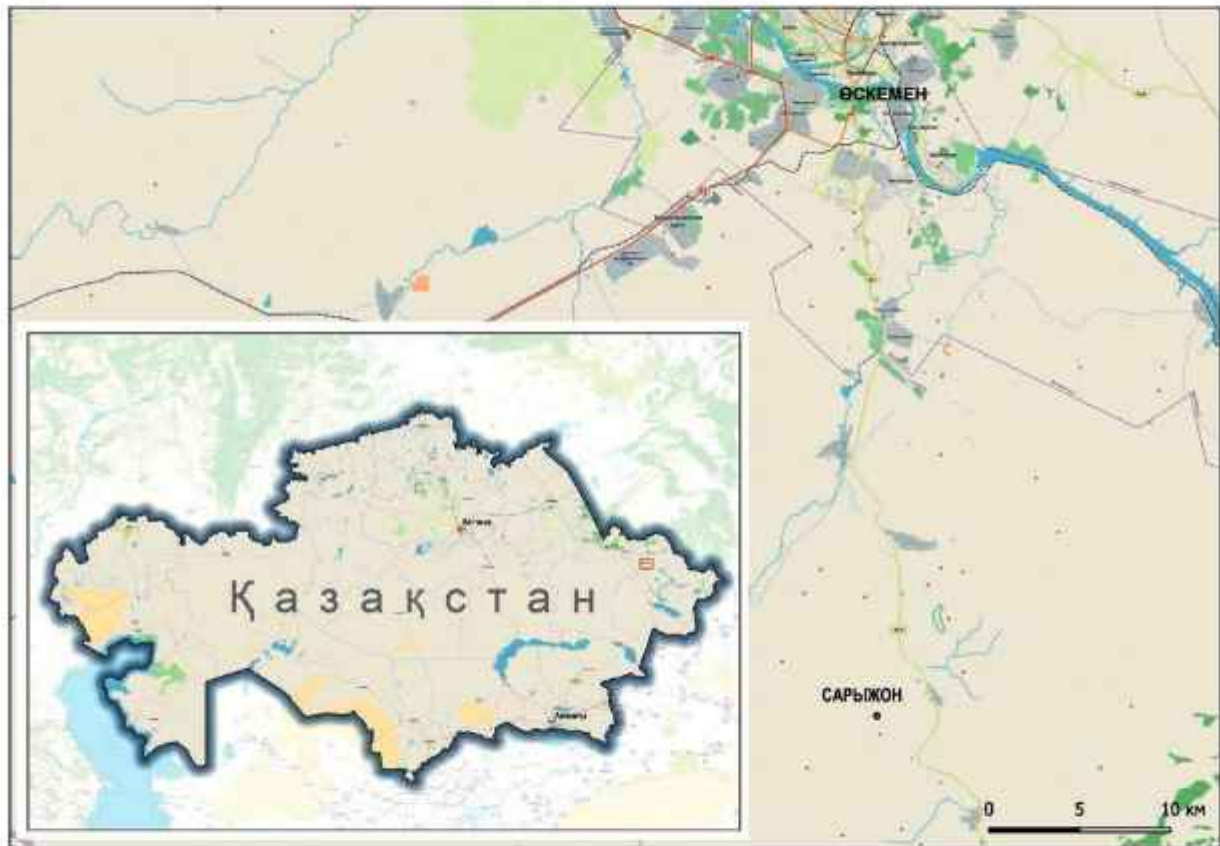
1 Кіріспе

Соңғы онжылдықтағы археологиялық зерттеулер көрсеткендей, ойық тәрізді шұңқырлар әлемнің түкпір-түкпірінен анықталуда. Көлемі әрқилы бұл ойықтардың адам қолымен жасалғаны ғылыми тұрғыда дәлелденген. Дегенмен, олардың шығу тегі мен қолданылу мақсатына қатысты көзқарастар әртүрлі болып келеді. Зерттеушілердің бір бөлігі бұл құрылымдарды су ресурстарымен, жағалау жүйелерімен, астрономиялық білімдермен және сұйықтық кюю рәсімдерімен

байланыстырады [Leon, Pizarro 2025: 159–180; Шевченко 2014.; Шушунова, Ярцев 2023], ал енді бірқатары оларды ежелгі ойын тақтасы ретінде қарастырады [Crist, Abdullayev 2025: 61–80].

Осындай ескерткіштердің бірі 2025 ж. Шығыс Қазақстан облысы, Ұлан ауданы, Бестерек ауылы маңындағы Сарыжон жотасында жүргізілген далалық зерттеулер барысында анықталды (1-сур.). Бұл нысан – куб пішінді ірі тас, оның үстінен 300-ден астам тостағанша тәрізді ойық тіркелді. Ойықтар қойтастың жоғарғы бетінде рет-ретімен орналасқан және олардың табиғи жолмен пайда болмағаны анықталды. Керісінше, бұл – қасиетті-символикалық мазмұнға ие, арнайы жасалған бейнелеу туындысы. Ойықтардың композициясы, оларды жалғайтын жүлгелердің болуы,

1-сур. Сарыжон ескерткішінің Қазақстан картасында орналасуы. Құрастырған: Максим Половцев

Fig. 1. Location of Saryzhon on the map of Kazakhstan. Compiled by: Maxim Polovtsev

Рис. 1. Сарыжон на карте Казахстана. Составитель: Максим Половцев

сондай-ақ тастың бетінде байқалған өңдеу іздері бұл ескерткіштің белгілі бір наным-сенімдік рәсімдер аясында пайдаланылғанын көрсетеді. Мұндай ерекшеліктер оның қола дәуіріндегі культтік-ғұрыптық жүйеде визуалды код қызметін атқарғанын аңғартады.

Ғылымда ойықтардың ерте кезеңдерге тән екендігі жөнінде орныққан пікір бар. Алайда олардың семантикалық және символикалық жүктемесін тек осы хронологиялық шеңбермен шектеу орынсыз. Оларды көне дәуірден бастау алатын, кейінгі тарихи кезеңдерде – соның ішінде ерте

темір дәуірінде дамып, түрленген, Қазақ Алтайы көшпелілерінің белгілер жүйесінде көрініс тапқан архаикалық визуалды тіл элементтері ретінде қарастыруға негіз бар.

Қазіргі археологияда көне ескерткіштердің осы типін зерттеуге деген қызығушылықтың артып отырғанын ескерсек, Сарыжон ойықтарының маңызы тек Қазақстан археологиясы үшін ғана емес, әлемдік археология ғылымы үшін де аса жоғары екендігі даусыз.

2 Материалдар мен әдістер

Символдық ойықтарды зерттеу Қазақ Алтайы ерте көшпелілерінің визуалды жүйесінің алғашқы белгілерін түсіну үшін археология, технология, семиотика және салыстырмалы-тарих сияқты әртүрлі ғылыми әдістерді біріктіруді қажет етті. Мұндай кешенді тәсіл нысанның табиғатымен байланысты болды: ойық тәрізді шұңқырлар ежелгі адамдар қалдырған қарапайым із ғана емес, сонымен қатар мағыналық жүк арқалаған символдық белгілер еді. Сондықтан оларды тек археологиялық дерек ретінде ғана емес, кең мәдени-рухани мәнмәтінде қарастыру маңызды болды.

Зерттеу барысында мынадай заманауи әдістер қолданылды: GPS-геолокация мен картографиялау арқылы әрбір ойықтың орны белгіленіп, WGS-84 жүйесінде арнайы картаға түсірілді, бұл деректер Қазақ Алтайы ескерткіштерінің бірыңғай сандық базасына енгізілді. Әртүрлі жарық режимінде фототүсірілім, 3D-фотограмметрия, DStretch пен поляризациялық сүзгілерді пайдалану көзге көрінбейтін ұсақ белгілерді анықтауға мүмкіндік берді. Соның арқасында қойтас пен жартас бетінің толық сандық үлгілері жасалып, кейінгі морфометриялық талдауларға жол ашылды. Бұған қоса суретін сызу мен контурын түсіру сынды дәстүрлі әдістер ойықтарды петроглифтермен және басқа бейнелермен салыстыруға мүмкіндік берді.

Ойықтардың орналасқан жері де көп нәрсені аңғартты: Сартынбет пен Ақбауырда олар үңгірлер мен ғұрыптық алаңдардың жанынан табылып, біртұтас семиотикалық кешен құраса, Доланалы мен Тарбағатайда шоқылардың етегінде немесе су көздерінің маңында кездеседі. Бұл табиғи орындардың ежелгі тұрғындар үшін ерекше мәнге ие болғанын көрсетіп, ойықтардың діни-ғұрыптық іс-әрекеттермен тығыз байланысты болғанын дәлелдейді.

Кейде ойықтар топтаса орналасып, сызық, шеңбер немесе топ түрінде көрініп, кеңістікті қабылдауда ырғақтылық пен реттелген құрылым тудырған. Олар күн бейнелерімен, құрбандық көріністерімен және жануар бейнелерімен қатар кездесіп, кеңірек символдық жүйенің бір бөлігі болғанын көрсетті. Ерте кезеңнің өзінде бинарлық, гантель тәрізді немесе көзге ұқсас композициялар байқалып, кейін петроглиф өнерінде жалғасын тапты, бұл символдық кодтардың дамуы мен сабақтастығын аңғартты.

Ойықтар тек физикалық шұңқыр емес, алғашқы визуалды белгілер жүйесін құрайтын элементтер ретінде де қарастырылды. Ю.М. Лотманның «визуалды синтаксис» тұжырымдамасына сәйкес, қарапайым таңбалар біртіндеп күрделеніп, тұтас мағыналық жүйеге айналады, сондықтан ойықтар қайталанатын, белгілі бір үлгіге бағынған және мағыналық әлеуетке ие алғашқы «дәндер» ретінде қабылданды. Олар діни қызметтен бөлек, күнтізбелік немесе санау құралы ретінде, сондай-ақ оқиғалар мен нысандарды есте сақтаудың таңбасы ретінде қолданылған болуы мүмкін.

Шығыс Қазақстандағы ойықтар Еуразияның басқа өңірлеріндегі ұқсас ескерткіштермен салыстырылды: Алтайдағы Калбак-Таш кешенінде олар петроглифтермен және діни ғұрыптарға байланысты заттармен қатар кездессе, Жетісу мен Тянь-Шаньда ғұрыптық алаңдардан құрбандық заттарымен бірге табылды, ал Шығыс Еуропадағы қола және ерте темір дәуірінің культтік тастарында да осындай ойықтардың болғаны белгілі. Бұл дәстүрдің ежелден бар екенін және әртүрлі мәдениеттерде ұзақ уақыт сақталғанын дәлелдейді.

Ойықтардың мерзімі де анықталды. Ақбауыр III қонысының мәдени қабаттарынан алынған радиокөміртекті мерзімдеме деректері (б.д.д. шамамен 1600 ж.) олардың қола дәуірімен байланысын дәлелдейді. Сонымен қатар Усть-Нарымнан табылған неолит дәуіріне жататын екі ойығы бар сүйек қанжар бұл дәстүрдің одан да ерте кезеңде басталғанын айғақтайды. Демек, ойықтарды жасау дәстүрі неолиттен ерте темір дәуіріне дейін жалғасқан, яғни ол ежелгі қауымдардың мәдени-рухани өмірінде маңызды рөл атқарған.

Осындай әртүрлі ғылыми әдістерді қатар қолдану ойық тәрізді шұңқырлардың жай ғана тасқа ойылған із емес, ерте қоғамдардың діни рәсімдерінде маңызды орын алған жүйелі семиотикалық құрылымдар екенін айқындап берді. Сол себепті оларды Қазақ Алтайын мекендеген ежелгі халықтың алғашқы визуалды тілінің негізін құрайтын элементтер деп атауға болады.

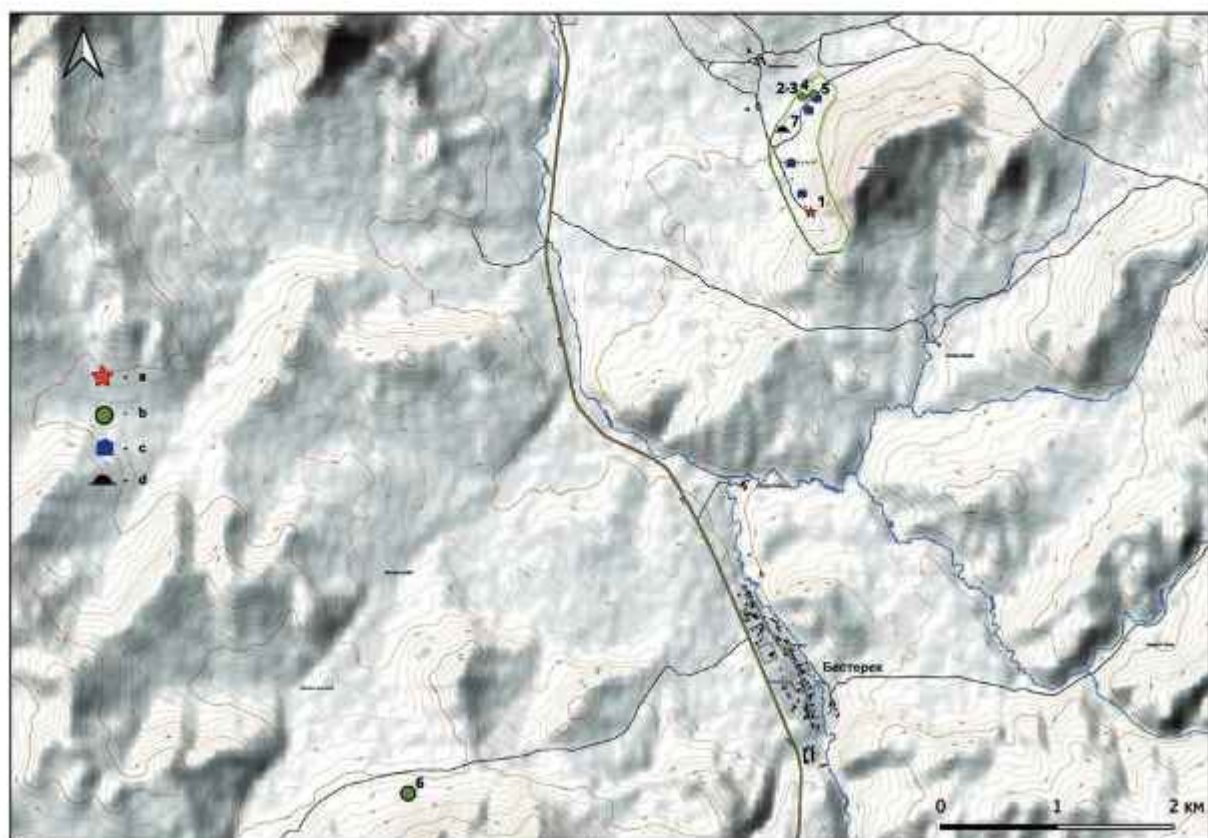
3 Нәтижелер

Шығыс Қазақстандағы бірқатар ескерткіштерден шұңқыр тәрізді символдық белгілер – ойықтар табылып отыр. Олардың пішіні, орналасуы және мән-мағынасы әртүрлі. Ең танымал орындардың бірі – Өскемен қаласынан 50 шақырым оңтүстікте орналасқан Сартынбет. Бұл – гранит жотадағы табиғи жарық, уақыт өте келе эрозияға ұшыраған. Бірқатар астроархеологтар оны ежелгі бақылау орны деп санаған. Алайда өлшеулер шығыс-батыс бағыты бойынша шамамен 5° ауытқуды көрсеткен. Сонымен қатар үнгір қабырғасында кейінгі кезеңге жататын ақ дақтар байқалады. Бұған қарамастан, дәл осы жерде астрономиялық маңызды күндерде бағыттарды анықтауға арналған арнайы нүктелер ретінде түсіндірілетін ойықтар бар [Марсадалов и др. 2008: 209–210].

Ақбауыр үнгірі ежелгі жазбаларымен және минералдық бояумен салынған суреттерімен танымал киелі орын ретінде белгілі, сондай-ақ мұнда көптеген ойықтар да шоғырланған. Олар тау етегіндегі жұрнақ беттерінде де, жекелеген стелаларда да кездеседі. Мәселен, бірінші тау жұрнағында диаметрі 3–4 см-ге дейін, тереңдігі шамамен 1 см болатын, мұқият қашалып, тегістелген ойықтар сақталған. Олар тік, көлбеу және көлденең беттерде жеке-дара немесе шағын топ түрінде орналасқан. Осы тау жұрнағының жанындағы ірі стелада көлемдірек, тостаған тәріздес ойықтар қашалған. Екінші тау жұрнағында жануар бейнелері бар петроглифтерден бөлек, тегіс шыңында айқын ойықтар да байқалады. Ал оның етегінде қазіргі уақытта зерттеліп жатқан Ақбауыр III қонысы орналасқан. Сондай-ақ осы ескерткіштер кешеніне кварцты қоршаулар да кіреді (2-сур.). Радиокөміртекті мерзім бойынша қоныс шамамен 3385±31 жыл бұрынғы дәуірге жатады. Бұл дерек ойықтардың бір бөлігін қола дәуірінің соңына жатқызуға мүмкіндік береді. Үнгірдің өз ішінде де бұрын белгісіз бірнеше ойық анықталған. Сондықтан біз петроглифтер мен ойықтарды осы мерзімге сүйене отырып талдап, олардың қола дәуірінің соңғы кезеңінде өмір сүрген адамдардың бейнелеу қызметінің жемісі деген тәуекелді болжам жасаймыз.

Қалжыр өзені бойындағы Доланалы жазығында үш көпфигуралы композиция анықталған. Солардың ішінде ерекше санатқа жататыны – қойтастар мен жартастардағы тостаған пішінді ойықтар. Олар кейде жеке, кейде топтасқан, ал кейбірі жүлгелер арқылы өзара жалғасқан түрде кездеседі. Бұл ойықтарды ғұрыптық-діни рәсімнің элементтері ретінде түсіндіруге болады. Сонымен қатар ірі ойықтардың бір бөлігі металл дәуіріне дейін жасалып, кейінгі кезеңдерде де жалғасын тапқан болуы әбден мүмкін.

Тарбағатай өңірінде тостаған пішінді ойықтар ашық қойтастарда да, жартас беттерінде де кездеседі [Байтенов 2016: 5–22]. Ерекше назар аударатын нысан – Оралбайдағы жартас қырындағы тігінен бағытталған пішіні мінсіз дөңгелек болып келген терең ойық. Бұл ойық аспан денесін немесе аспан күмбезін бейнелеген болуы мүмкін.

2-сур. Сарыжон ойықтарының Ақбауыр ескерткіштер жүйесіндегі орналасуы:
1 – Ақбауыр үңгірі; 2 – әр жерінде ойықтары бар бірінші тау жұрнағы;
3 – тостаған тәрізді ірі ойықтары бар ауыр стела; 4 – шыңында ойықтары бар екінші тау жұрнағы;
5 – Ақбауыр III қонысы; 6 – Сарыжон; 7 – кварцты қоршау (а – үңгір, б – ойықтары бар тастар,
с – қоныстар, d – кварцты қоршау). Орындаған: Максим Половцев

Fig. 2. The Location of the Saryzhon Cupules within the Akbauyr Monument System:

1 – Akbauyr grotto; 2 – the first outcrop with cupules scattered in various places;
3 – massive stele with large cup-shaped cupules; 4 – the second outcrop with cupules on its flat top;
5 – Akbauyr III settlement; 6 – Saryzhon; 7 – quartz chambers (a – grotto, b – stones with cupules,
c – settlements, d – quartz chambers). Performer: Maxim Polovtsev

Рис. 2. Месторасположение лунок Сарыжона в системе памятников Акбауыр:

1 – грот Акбауыр; 2 – первый останец с лунками, расположенными в разных местах;
3 – массивная стела с крупными чашевидными лунками; 4 – второй останец с лунками на плоской вершине;
5 – поселение Акбауыр III; 6 – Сарыжон; 7 – кварцевая ограда (а – грот, б – камни с лунками,
с – поселения, d – кварцевая ограда). Исполнитель: Максим Половцев

Усть-Нарым қонысының неолиттік қабатындағы жерлеуден табылған сүйек қыстырмалы қанжардың саптарындағы ойықтардың бейнелерін де осы құбылыс аясында қарастыруға болады [Черников 1970: 7; Самашев 2023:]. Мұнда екі ойық жұлге арқылы қосылған, бұл шамасы, өмірлік немесе табиғи циклдің басы мен соңын білдірсе керек, сондай-ақ бинарлық оппозициялар жөніндегі мифтік-ғұрыптық түсініктер кешенін бейнелеген деп санаймыз. Бұл сарынның параллельдері

Қазақстанның қола дәуіріндегі петроглифтерде кездесетін гантель пішінді және көз пішінді бейнелерде байқалады, олар көбінде құрбандық жануарлары немесе адамдар бейнеленген культтік көріністерге енгізілген. Ұқсас өрнектік элементтер Пеган, Черноозерье II, Оленеостровский ескерткішінен және мезолит пен неолиттің басқа да бірқатар кешендерінен табылған сүйек қанжарлары мен саңылаулы құралдарда тіркелген, зерттеушілер оларды өрнектік мәтін ретінде талдаған [Шмидт 2022; Матюшин 1976: 273–275; Акимова и др. 1996: 67–68; Молодин 2001: 51].

Биылғы зерттеулер барысында осы тектес, ерекше маңызды жаңа нысан табылды. Ол – Бестерек ауылы маңындағы Сарыжон жотасының етегіндегі куб пішінді тас (3-сур.). Оның беті өңделген, ал жоғарғы қырында ондаған ойық бар (4-сур.). Олардың орналасу жүйесі «тіркескен ыдыстарды» еске салады. Ойықтардың саны белгілі бір циклдік құбылыстармен немесе сандық мәндермен байланысты болуы мүмкін. Сондықтан бұл тасты күнтізбелік-ғұрыптық тәжірибенің бөлігі ретінде қарастырып, құнарлылық және су культімен байланыстыруға негіз бар.

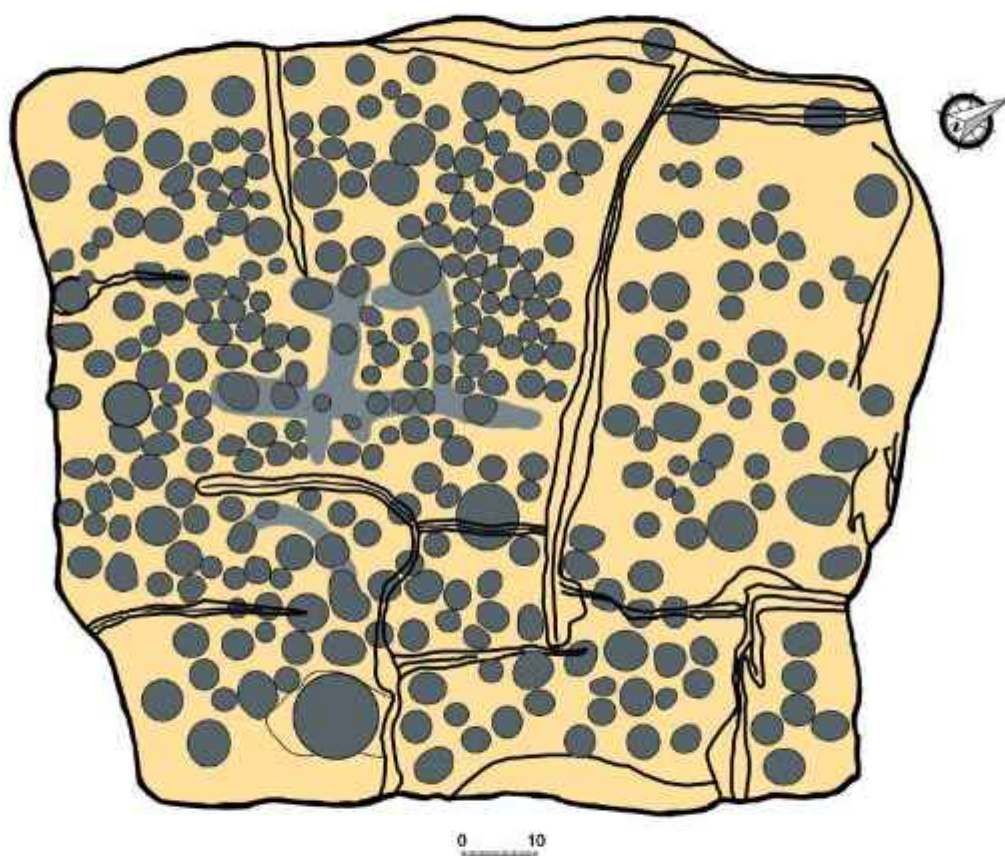
3-сур. Сарыжон жотасының етегіндегі тас бетіндегі ойықтар, Шығыс Қазақстан облысы, Ұлан ауданы, Бестерек ауылының маңайы. Фотосурет: Зайнолла Самашевтікі

Fig. 3. Cupules on the stone at the foot of the Saryzhon Hill, near Besterik village, Ulan district, East Kazakhstan region. Photo: Zainolla Samashev

Рис. 3. Лунки на камне у подножия сопки Сарыжон, близ с. Бестерек, Уланский р-н, ВКО. Фото: Зайнолла Самашев

Ойықтардың құрбандыққа арналған жануарлардың бейнелерінің жанында орналасуы, сондай-ақ олардың стелаларда, қойтастарда және жартаc беттерінде жүйелі түрде қолданылуы олардың қасиетті мәнін айқындайды. Зерттеушілердің басым көпшілігі бұл белгілерді құнарлылық культімен, құрбандық шалу идеясымен, ата-бабаларды қастерлеумен, су стихиясымен және өзге де ғұрыптық түсініктермен байланыстырып түсіндіреді [Кубарев 1986; Марьяшев, Потапов 1999; Сараев 2016: 124; Байтенов 2016: 8]. Осылайша, шұңқыр тәрізді символдық ойықтар бейнелеу мен ғұрыптық рәсімнің маңызды элементін құрайды. Олар ең алдымен қола дәуіріне тән болғанымен, кейінгі кезеңдерде де өз жалғасын тапқан.

4-сур. Сарыжон жотасының етегіндегі ойықтары бар тастың графикалық калькасы.
Орындаған: Максим Половцев

Fig. 4. Stone with cupules at the foot of Saryzhon Hill. Trace drawing.
Performer: Maxim Polovtsev

Рис. 4. Камень с лунками у подножия сопки Сарыжон. Прорисовка.
Исполнитель: Максим Половцев

4 Талқылау

Ойықтар ең ежелгі өнер түрлерінің бірі болып саналады. Олар Антарктидадан басқа барлық құрлықтардан табылған және тас дәуірінің үш кезеңінде – палеолитте, мезолитте және неолитте жасалып, тарихи дәуірге дейін жеткен. Қазіргі халықаралық археологиялық жарияланымдарда қолданылып жүрген «cupule» терминін белгілі австриялық археолог Роберт Г. Беднарик 1993 жылы енгізген [Bednarik 1993: 138–139]. Оның айтуынша ойықтар әлемде кең таралғанына қарамастан ең аз зерттелген және ең түсініксіз петроглиф түрі болып саналады [Bednarik 2008: 62]. «Оларды салудың нақты мақсаты әлі күнге белгісіз» дей келе, олардың мағынасына қатысты кейбір этнографиялық деректер бар екендігін атап өтеді [Bednarik 2010a]. Сондай-ақ ойықтар төрттік кезеңдегі көптеген адамзат қоғамдарының экзограммалық дәстүрлерінде – ең көне мәдениеттерден бастап ХХ ғасырға дейін тіркелгендігін келтіреді [Bednarik 2015: 758].

Жалпы мағынада cupule (ағылш. тілінде «кьюпюль» деп айтылады, «капүль» емес) термині шағын тостағанша пішінді белгіге, құрылымға немесе ағзаға қатысты қолданылады. Бұл сөз кейінгі латын тіліндегі cūpula – «шағын бөшке» сөзінен шыққан. Ол келесі тілдерге былайша аударылады: французша – cupule, немісше – kupule, итальянша – copella, орысша – чашевидное углубление, испанша – cūpula [Bednarik 2008: 61–62]. Р.Г. Беднарик пен әріптестерінің пайымдауынша, ойықтың (cupule) анықтамасы мынадай: «перкуссия әдісімен жасалған, көлденең немесе тік бетте кездесетін жартылай шар тәрізді петроглиф [Rock Art Glossary 2010: 274]. Бұл анықтама үш негізгі өлшемді қамтиды. Біріншіден, ойық петроглиф ретінде адам қолымен жасалуы тиіс. Мұны табиғи жолмен пайда болуы мүмкін барлық ықтимал нұсқаларды жоққа шығару арқылы анықтауға болады. Екіншіден, ол көптеген соққы нәтижесінде пайда болуы қажет. Егер ойықтың беті ауа райының әсерінен қатты бүлінбеген болса, онда жыныс түйіршіктері немесе кристалдары перкуссия іздерін көрсетуі тиіс. Мұндай іздерге сынған немесе уатылған бөлшектер, микроскоппен анықталатын соққы нүктелері бар раковина тәрізді сынықтар, кристалдардың ішкі жарылулары және беттің көгерген іздері жатады. Ал өте жұмсақ жыныстарда өңдеу іздерінің қатарында айқын макроскопиялық құрал таңбалары кездесуі мүмкін. Үшіншіден, ойық петроглиф ретінде әдейі жасалған болуы шарт. Ол күнделікті тұрмыста емес, символдық мақсатта қолданылған. Дегенмен кей жағдайларда оны жасау барысында күнделікті тұрмыс-тіршілікте қолдану мақсаттарының да әсері болуы ықтимал [Bednarik 2008: 70]. Осылайша, ойықтар тек қана техникалық әрекеттің ізі емес, сонымен бірге мәдени және символикалық мәнге ие ерекше белгілер болып саналады.

Роберт Г. Беднарик ойықтарды талдау/түсіндірудің сан алуан нұсқаларын он бір негізгі топқа бөліп, сакралдықтан бастап тұрмыстық мақсаттарға дейінгі деп жүйелеп көрсетеді және бұл құбылысты әмбебап түсіндірудің мүмкін еместігін атап өтеді [Bednarik 2010b: 67–69].

Оның пікірінше, ойықтың шын мәнінде нағыз ойық екенін анықтау үшін алдымен оның табиғи жолмен пайда болу мүмкіндігін жоққа шығару қажет. Табиғатта қолмен жасалғанға ұқсайтын әртүрлі пішіндер кездеседі: мысалы, шұңқыршақтар (potholes) – су мен тас қозғалысының әсерінен пайда болған ойықтар; литологиялық ойықтар – құмтастағы кернеулі деформациялардың нәтижесі; эрозиялық түзілістер – гнамалар (gnammas) немесе тафондар (tafonas); сондай-ақ құмтаста кездесетін көлемді дөңгелек ойықтар (opferkessel, sname). Мұндай табиғи құбылыстар сырттай ойықтарға ұқсайды, бірақ оларды ойықтармен теңестіруге болмайды [Bednarik 2008: 64].

Тағы да Р.Г. Беднариктің пікіріне сүйенсек, тастың бетінде кездесетін барлық шұңқырларды ойықтар деп санауға болмайды. Олардың ішінде пығу тегі мен қызметі жағынан өзгеше антропогендік пішіндер бар және оларды жеке қарастыру қажет. Бұған тағамды немесе бояуды өңдеуге арналған диірмен тастары мен келілер; ойындармен байланысты ойықтар; дыбыс шығару

мақсатында жасалған литофондық тесіктер; қашау және өңдеу іздері; жануарлар мен адамдардың іздерін бейнелейтін ойықтар; сондай-ақ қазіргі замандағы техникалық тесіктер жатады. Бұл нысандардың әрқайсысының өзіндік қызметі мен мәдени мәні болғандықтан, олар нағыз ойықтар қатарына жатпайды. Ойық толығымен бейшаруашылық (символдық) болуы үшін оның жасалуында ешқандай тәжірибелік мүдде болмауы тиіс [Bednarik 2008: 62–70].

Осы тұрғыдан алғанда, Қазақ Алтайының ежелгі тұрғындары қалдырған ескерткіштерден, әсіресе Сарыжоннан анықталып отырған ойықтарды, шын мәнінде «сиреле» ұғымының анықтамасына толық сәйкес келетін тың археологиялық жаңалық ретінде қарастыруға негіз бар.

5 Қорытынды

Шығыс Қазақстан ескерткіштерінде кездесетін шұңқыр тәрізді ойықтар қола дәуірі мәдениетінің киелі элементі ғана емес, сонымен қатар Қазақ Алтайының ерте көшпелілері қолданған бейнелеу тілінің бастауын құрайды. Мұндай ойықтардың белгілі бір ретпен жасалуы, жиі қайталануы және күрделі бейнелермен қатар кездесуі олардың жай ғана әшекей бедер емес, арнайы мағынасы бар таңбалық жүйенің алғашқы нышандары болғанын көрсетеді.

Бұл ойықтар мен кейінгі дәуірлерде қалыптасқан таңбалардың арасындағы ұқсастықтар көшпелілер дүниетанымындағы дәстүр сабақтастығының болғанын дәлелдейді. Бұл дәстүр киелілік, табиғи циклдер мен қауымдық бірлік идеяларына негізделген. Сол себепті ойықтарды зерттеу ежелгі адамдардың алғашқы жазу, шартты белгі және таңбалық жүйелерді қалай қалыптастырғанын түсінуге мүмкіндік береді.

Осындай ескерткіштердің ішінде айрықша мәнге ие нысан – Сарыжон жотасында орналасқан, бетінде үш жүзден астам ойығы бар қойтас. Оның құрылымына қарағанда ойықтар белгілі бір тәртіппен орналастырылған, ал кейбірін жалғап тұрған жүзгелер бар. Бұл олардың кездейсоқ қашалған бедер емес, нақты мақсатқа арналған құрал болғанын айғақтайды. Зерттеушілер мұндай ойықтарды күнтізбелік-ғұрыптық құрал ретінде түсіндіреді: олар табиғат құбылыстарын, маусымдық өзгерістерді қадағалау үшін және құнарлылық пен ылғалға байланысты рәсімдерде пайдаланылған болуы ықтимал. Сонымен бірге бұл тас қауым үшін қасиетті белгі әрі ортақ тарихты сақтаушы қызметін де атқарған.

Осыған орай Сарыжондағы ойықтарды қарапайым бейнелер емес, адам мен табиғат және қасиетті кеңістік арасындағы байланысты бейнелеген ерекше таңбалық жүйе ретінде қарастыруға болады. Оның басты қызметі – ғұрыптық әрекеттерді ұйымдастыру, уақыт пен кеңістікке киелі сипат беру. Бұл ескерткішті ерте көшпелілердің алғашқы визуалды жүйелерінің қалыптасуын түсінуге мүмкіндік беретін маңызды дереккөз деп есептейміз.

Алғыс. Автор осы зерттеулерді жүргізу барысында көмек көрсеткен З. Самашевқа және М.Ю. Половцевке өз алғысын білдіреді.

ӘДЕБИЕТ

- 1 *Акимова Е.В., Вдовин А.С., Махаров Н.П.* Пазовые орудия Красноярского археологического района // Древности Приенисейской Сибири / Отв. ред. А.С. Вдовин. Вып. 1. Красноярск: Красноярский гос. ун-т, 1996. С. 62–82.
- 2 *Байтенов Э.М.* Новые материалы по древнему наследию Тарбагатай // Вестник КазГАСА. 2016. № 3 (61). С. 5–22.
- 3 *Кубарев В.Д.* Чашечные камни Алтая // Материалы по археологии Горного Алтая / Отв. редактор А.С. Суразаков; редактор: Н.В. Екеев, И.П. Эдоков. Горно-Алтайск, 1986. С. 68–80.

- 4 Marsadolov L.S., Dmitrieva N.V., Ikonnikov V.A. Первые палеоастрономические исследования на Алтае // Мировоззрение населения Южной Сибири и Центральной Азии в исторической ретроспективе / Под ред. П.К. Дашковского. Вып. 2. Барнаул: Азбука, 2008. С. 207–218.
- 5 Марьяшев А.Н., Потопов С.А. Камни с чашевидными углублениями из Семиречья // История и археология Семиречья / Отв. ред. Ю.А. Мотов, А.А. Горячев. Алматы: Фонд «XXI век», 1999. С. 104–109.
- 6 Матюшин Г.Н. Мезолит Южного Урала. М.: Наука, 1976. 368 с.
- 7 Молодин В.И. Памятник Сопка-2 на реке Омь. Культурно-хронологический анализ погребальных комплексов эпохи неолита и раннего металла. Т. 1. Новосибирск: ИАЭТ СО РАН, 2001. 128 с.
- 8 Самашев З.С. Вкладышевый кинжал эпохи неолита из поселения Усть-Нарым на р. Иртыш // СибСкрипт. 2023. Т. 25. № 6. С. 735–748.
- 9 Сараев В.В. К вопросу о функциональном назначении чашечных камней Жетысу // Религия и система мировоззрений древних и средневековых кочевников Евразии / Отв. ред. А. Онгарулы. Алматы: ИА, 2016. С. 116–124.
- 10 Черников С.С. Восточный Казахстан в эпоху неолита и бронзы (результаты археологических исследований): автореф. дис. ... докт. ист. наук. М., 1970. 60 с.
- 11 Шевченко Ю.Ю. Первый пещерный христианский храм Восточной Европы эпохи первых готских походов III в. н.э. (по материалам пещерного монастыря Челтер-Коба в Крыму) // МАИАСП. 2014. № 6. С. 390–416.
- 12 Шмидт И.В. Ромбовидные знаки Черноозерья II и Пегана – орнаментальные инварианты. Попытка обоснования и локализация стиля // КСИА. 2022. Вып. 267. С. 345–363.
- 13 Шушунова Е.В., Ярцев С.В. К вопросу о типах поминально-погребальных комплексов античного населения Северного Причерноморья // МАИАСП. 2023. № 15. С. 432–442.
- 14 Bednarik R.G. 'About Cupules' in Rock // Art Research. 1993 (Nov). Vol. 10 (2). Pp. 138–139.
- 15 Bednarik R.G. Cupules // Rock Art Research. 2008. Vol. 25 (1). Pp. 61–100.
- 16 Bednarik R.G. A short ethnography of cupules // Mysterious Cup Marks: Proceedings of the First International Cupule Conference / Eds. R. Querejazu Lewis & R. G. Bednarik. 2010a. Pp. 109–114.
- 17 Bednarik R.G. The interpretation of cupules // Mysterious cup marks: proceedings of the First International Cupule Conference / Eds. R. Querejazu Lewis & R. G. Bednarik. 2010b. Pp. 67–73.
- 18 Bednarik R.G. The tribology of cupules // Geological Magazine. 2015. 152 (4). Pp. 758–765.
- 19 Crist W., Abdullayev R. Herding with the Hounds: The Game of Fifty-eight Holes in the Abşeron Peninsula // European Journal of Archaeology. 2025. No. 28 (1). Pp. 61–80.
- 20 Leon Nina F., Pizarro Nahui A. Petroglyphs and pictographs: Interpretation of rock art linked to water resources, terraces and astronomy // Kazakhstan Archeology. 2025. No. 2 (28). Pp. 159–180.
- 21 Rock Art Glossary: A Multilingual Dictionary, Expanded Second Edition (First Edition 2001) / Ed. by R.G. Bednarik et al. Australian Rock Art Research Association, Inc., Melbourne, 2010. 274 p.

REFERENCES

- 1 Akimova, E. V., Vdovin, A. S., Makarov, N. P. 1996. In: Vdovin, A. S. (ed.). *Drevnosti Prieniseyskoy Sibiri (Antiquities of the Yenisei Siberia)*. Issue 1. Krasnoyarsk: Krasnoyarsk State University, 62–82 (in Russian).
- 2 Baitenov, E. M. 2016. In *Vestnik Kazakhskoi golovnoi arkhitekturno-stroitelnoi akademii (Bulletin of Kazakh Leading Academy of Architecture and Construction)* 3 (61), 5–22 (in Russian).
- 3 Kubarev, V. D. 1986. In: Surazakov, A. S. (ed.). *Materialy po arkhologii Gornogo Altaya (Materials on the Archaeology of the Altai Mountains)*. Gorno-Altaysk: Gorno-Altaysk State University, 68–80 (in Russian).
- 4 Marsadolov, L. S., Dmitrieva, N. V., Ikonnikov, V. A. 2008. In: Dashkovskiy, P. K. (ed.). *Mirovozzrenie naseleniya Yuzhnoy Sibiri i Tsentralnoy Azii v istoricheskoy retrospektive (Worldview of the population of Southern Siberia and Central Asia in historical retrospective)*. Issue 2, Barnaul: "Azбука" Publ., 207–218 (in Russian).
- 5 Maryashev, A. N., Potapov, S. A. 1999. In: Mотов, Yu. A., Goryachev, A. A. (eds.). *Istoriya i arkhologiya Semirech'ya (History and Archaeology of Semirech'ye)*. Almaty: Fond "XXI vek", 104–109 (in Russian).
- 6 Matyushin, G. N. 1976. *Mezolit Yuzhnogo Urala (Mesolithic of the Southern Urals)*. Moscow: "Nauka" Publ. (in Russian).

- 7 Molodin, V. I. 2001. *Pamyatnik Sopka-2 na reke Omi. Kulturno-khronologicheskii analiz pogrebalnykh kompleksov epokhi neolita i rannego metalla (The site Sopka-2 on the Om River: Cultural-chronological analysis of burial complexes of the Neolithic and Early Metal Age)*. Vol. 1. Novosibirsk: Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS (in Russian).
- 8 Samashev, Z. S. 2023. In *SibScript* 25 (6), 735–748 (in Russian).
- 9 Saraev, V. V. 2016. In: Onggaruly, A. (ed.). *Religiya i sistema mirovozzrenii drevnikh i srednevekovykh nomadov Evrazii (Religion and worldview system of the ancient and medieval nomads of Eurasia)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology, 116–124 (in Russian).
- 10 Chernikov, S. S. 1970. *Vostochnyi Kazakhstan v epokhu neolita i bronzy (rezultaty arkhelogicheskikh issledovaniy) (East Kazakhstan in the Neolithic and Bronze Age: Results of archaeological studies)*. Abstract of doctoral dissertation. Moscow (in Russian).
- 11 Shevchenko, Yu. Yu. 2014. In *Materialy po arkhologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Prichernomor'ya (Proceedings in Archaeology and History of Ancient and Medieval Black Sea Region)* 6, 390–416 (in Russian).
- 12 Shmidt, I. V. 2022. In *Kratkie soobshcheniya Instituta arkhologii (Brief Communications of the Institute of Archaeology)* 267, 345–363 (in Russian).
- 13 Shushunova, E. V., Yartsev, S. V. 2023. In *Materialy po arkhologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Prichernomor'ya (Proceedings in Archaeology and History of Ancient and Medieval Black Sea Region)* 15, 432–442 (in Russian).
- 14 Bednarik, R. G. 1993. In *Rock Art Research* 10 (2), 138–139 (in English).
- 15 Bednarik, R. G. 2008. In *Rock Art Research* 25 (1), 61–100 (in English).
- 16 Bednarik, R. G. 2010a. In: Querejazu, Lewis R., Bednarik, R. G. (eds). *Mysterious Cup Marks: Proceedings of the First International Cupule Conference*. Pp. 109–114 (in English).
- 17 Bednarik, R. G. 2010b. In: Querejazu, Lewis R., Bednarik, R. G. (eds). *Mysterious Cup Marks: Proceedings of the First International Cupule Conference*. Pp. 67–73 (in English).
- 18 Bednarik, R. G. 2015. In *Geological Magazine* 152 (4), 758–765 (in English).
- 19 Crist, W., Abdullayev, R. 2025. In *European Journal of Archaeology* 28 (1), 61–80 (in English).
- 20 Leon Nina, F., Pizarro Nahui, A. 2025. In *Kazakhstan Archeology* 2 (28), 159–180 (in English).
- 21 Bednarik, R. G. (ed.) et al. 2010. *Rock Art Glossary: A Multilingual Dictionary*, Expanded Second Edition. Australian Rock Art Research Association, Inc., Melbourne (in English, Arabic, Chinese, French, German, Greek, Italian, Portuguese, Russian and Spanish).

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді. /
Раскрытие информации о конфликте интересов. Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов. /
Disclosure of conflict of interest information. The author claims no conflict of interest.

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 04.09.2025.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 19.09.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 21.09.2025.

